

ՀԱՂԲԱՏԻ ԴՊՐՈՑԻ ՄԻ ԳԼՈՒԽ ԳՈՐԾՈՑ

(ԳԵՏԱՇԵՆԻ ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ)

(Շար. Սիսի 1935, էջ 283 է)

Հաղբատի ձեռագրական ժողովածուի կամ մատենագրարների մասին խօսք կայ դեռևս ևս Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետի ժամանակից^(*)։ անշուշտ, այստեղ պահւում էին նաև տեղական վարդապետների աշխատութիւններն ու գրիչների արտագործութիւնները, ինչպէս և վերը ակնարկներ տեսանք։ Կարինեան ցուցակի N 1535-ի համաձայն գրուած է հղել մի շարական չի մագաղաթի ի վանն Հաղբատայ ի հայրապետութեան Պետրոսի Ա. Կետապարձ կաթողիկոսի ի Յովհաննէս քրչէ ի Թուին Հայոց ՆԿԸ^(**) (= 1019)^(***)։ Հաղբատում է գրուած Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետի «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակացո աշխատութիւնը, խոշոր և ընտիր արեւելեան բողոքգրով, ոչ ուշ քան ԺԳ. դարի առաջին կէտը^(****)»։ Յովհաննէս Ա. ՈՀ (= 1221) Թուին մի արձանագրութեան մէջ ամփոփելով իւր երկարամեայ գործունէութիւնը, յիշում է և մատենաներ ձեռք բերելու մասին^(****)։ գրքերի նուիրատունութիւններ կան Հաղբատում արձանագրութիւնների մէջ նրանից առաջ և յետոյ, նաև գրատան յիշատակութիւն 1179 թուականին և յետոյ^(****)։ բացի գրքերից գրատան անունով նուիրատունութիւններ են լինում և կառուածներով։ Համապատասխան որդի Արամը կրօնաւարում է և «հետև գլմ հայրենիք այգին» որ առաջին է կղաճորոյ ի գրատունն Հաղբատայ»։ Վահրամ կուլագեանց միաբանում է և սետու զլմ զնաձ այգին որ ի Բերդիկ է ի գրատունն իմ հոգոյս պաշար»։ յայտնի է և ևս Գ-ի ուղարկած նուէրը Հաղբատին^(*)։

Ներսէս Համբարձումցու Սաղմոսաց մեկնութիւնն՝ ընդարձակ յիշատակարանով, ուր և ևս ի համար առնուած է, թէ Մեծ Հայքի վանքերը «միշտ զովքեր և տնէչեր (?) ի բրեհարազատ ժառանգ, և մանաւանդ քան զբազում տեղիս զմեծ և զհոչակաւոր երկնահաւասար սուրբ ուխտն զմայրականքն Հաղբատ»^(*)։ ԺԳ. դարի երկրորդ կիսում այնքան էր ընդարձակուած վանքի գրատունը, որ Յովհաննէս Գ. Դոմեանս ստիպուած էր յատուկ շէնք շինել^(**)։

Հաղբատի անունը մեծ էր նաև ի բրեհարչութեան զարդոյի, և այդ հասկանալի է. մի տեղ, որ այնքան ստեղծագործական կեանք կար, վարդապետների և աշակերտների բազմութիւն, պէտք է ծաղկէր և զբնութեան արուեստը։ Արդէն խօսք եղաւ մի քանի գրիչների և սրբագործների մասին. բայց ձեռագիրների մէջ չեն պահպանուած նորա հոչակի ուրիշ ապացոյցներ։ Սարկաւազ վարդապետի համար յիշում է, թէ զՍաղմոսն բազում ճգամք ի Թարգմանչագիր սաղմոսարանէ վաղափարացոյ, ԺԳ. դարի առաջին տասնամեակներում Յովհաննէս Գառնեցին հանդիպել է Հաղբատում և ամենայն ճշգրտութեամբ ընդօրինակել նորա պատրաստած օրինակից^(**)։ Դիւանդրի զարդոյի նշանաւոր տեսուչը՝ Ն. Սայրի Նչեցին՝ Դիւանդրի Սրբապետացու ձեռագիրը ընդօրինակել է տալիս Յովհաննէս Հոռոմայրեցու ձեռքով չի ստոյգ ևս յետոյ արեւելեան ի հոչակաւոր ուխտէն Հաղբատայ»^(****)։ Յովհաննէս արեւելաց 207- = 1305 թուին չի գաւառիս ևս ի հոչակաւոր մենատանն, որ կոչի Բերդակն, ընդ հովանեաւ հրաշապարդ և զհիցեցկալէն տաճարի, որ յանուն սրբուհոյ

(*) Ձեռ. էջմ. N 2680, 579ա. «Հանգէս րանի վանն երանեալ առնն ԱՅ՝ Սարկաւազի կենաց և մահուս եւ այլոց հուշ յայն ժամանակոյ»։

(**) Ներսէս Տ. Միքայէլեան ժխտում է այդպիսի շարականի գոյութիւնն էլ իմաստնաւ։

(***) Մեծ Քարտեզ հայ նագրութեան § 112։

(****) Երզնկեան. Հնախոս. 24։

(****) Ձալալ. Ա. 61, 62, 70, 72. Երզնկեան.

30, 34, 35, 45, 49։

(*) Արարատ. 1878, 98։ Տե՛ս և Սամուէլ Անեցի, էջմ. հրատ. յաւելումներ ի մէջ. եր. 240։

(**) Երզնկեան. 44, 47։

(****) Ձեռ. էջմ. N 4037։ Ալիշան. Հայապատում. 460։

(****) Ձեռ. էջմ. N 60167։

Աճածնին եւ սր. Լուսաւորչին Գրիգորի Հայաստանեաց թողել է ընտիր, բոլոր-գիր գրչութեամբ մի կէս Աստուածաշունչ, «ի ստոյգ եւ ընտիր ուրինակէ, որ կոչի Բագնայրեցի, զոր սր. վարդապետին Յովսէփայ գտնու թարգմանչացն գրած ի մայրաքաղաքն Հաղբատ» (*): «Թարգմանչագիր» կամ «Թարգմանչացն գրած» արտայայտութիւնները ցոյց են տալիս, թէ Հաղբատի մատենադարանի մէջ հին ձեռագիրներ եւս կային պահուած, բացի տեղու մատարաստուածներէց, որոնցից մէկի մասին՝ ն (= 951) թուականից՝ հաստատ տեղեկութիւն ունինք (**):

Փ.

Տարաքաղաքար մեր նկարագրած շրջանից գեղարուեստական ուրիշ ձեռագիրներ չեն հասել մեզ, որով կարողանայինք աւելի լրիւ եւ բազմակողմանի գտադափար կազմել Հաղբատի մանրանկարչական զգալի մասին. միայն մի ձեռագիր ունինք աւետարանից դատ՝ ոչ չքեղ նկարազարդուած, բայց բաւական՝ տեսնելու նորարարութեան եւ մանրանկարչութեան արուեստի ազնուութիւնը, Ձեռագրի բովանդակութիւնն է նսայի եւ Պողոսի 14 թղթերը իրենց նախադրութեամբ եւ ցանկով գրուած բամպակեայ թղթի վերայ, արեւելեան գեղեցիկ բոլորգրով. երկսիւն՝ իւրաքանչիւրը 16 1/2 X 5 սմ. ձեռութեամբ, Գրիչն է, հաւանօրէն եւ նկարիչը, Առաքել քահանայ, ստացողը Յունան քահանայ, կազմուած ՈՄԸ (= 1209) թուին, «ձեռամբ իմոյս (տ) խմորհեստ Սուքիասի»: Դրութեան տեղը ջնջուած է, բայց անկասկած է, որ Հաղբատն է. «Գրեցաւ խաչորագիր գրով գիրքս այս ձեռամբ նուաստ եւ ամենամեղ քահանայի Առաքելոյ, ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր ուխտս. . . (ջնջուած), ընդ հովանեաւ սրբոյ նշանիս եւ մաւրս լուսոյ կաթուղիկէի, յառաջնորդութե. սր. հայրապետիս մերո տն. Յուանիս: Ի թուիս հայոց ՈՄԸ»: Ձեռագիրն, ուրեմն, ժամանակակից է մեր աւետարանին եւ նոյն Տ. Յովհաննէս Աւ-մանայի պատարաստուած, ինչպէս եւ աւետարանը. նկարչութիւնը թէն պարզ, առանց միծ մանրանկարներ, միայն սկզբը նազարգրեք, մանրանկարչական տառեր եւ լուսանցքի զարդեր, բայց անպայման կարող գրչի եւ արուեստագէտի գործ, զուտ արեւելեան մոտիւններով, ինչպէս եւ մեր բերած օրինակներն են ցոյց տալիս (*): Ստորանով մի իրական նոր ապացոյց եւս ունինք, որ մեր աւետարանի արուեստագէտները, Յակովբ գրիչ եւ Մարգարէ նկարիչ, բացարձակ երեւոյթ չէին իրենց ժամանակի համար. Հաղբատի հոգեւոր եւ գեղարուեստական կիսանքի այն ծաղկեալ շրջանը, ինչպէս տեսնենք նախընթաց պրակի մէջ, եւ երբ ապրում էին մեր արուեստագէտները, պէտք է ուրիշ նման գործեր եւ արտադրութիւնք. գոհ լինինք, որ, զոնէ, այս ձեռագիրը ձեռքի տակ ունինք, որ իւր մանրանկարչութեան եւ հոգեւորական որակով շատ պատուաւոր տեղ պիտի բռնէ մեր արուեստի պատմութեան մէջ, գաղափար տալով Հաղբատի դպրոցի մասին:

Մարգարէի մանրանկարչութեան առանձնայատկութիւնների մասին առիթ ենք ունեցել մատնանշելու հարկաւոր տեղեկութեմ՝ նկարազարդութեան ժամանակ (պրակի Դ-Ձ). այստեղ կը կամենայինք նորա արուեստի ամփոփ գնահատականը տալ: Մանրանկարչական, հին արուեստի մէջ, առհասարակ, արուեստագէտը շատ էր կաշկանդուած աւանդական ստեղծանքով. այդ պատճառով էլ նրանցից շատերը պարզ արտանկարողի դերուսն են, հետեւելով իրենց օրինակներին. միայն տաղանդաւորներն են, որ աւանդական վերայ իրենց անհատական զորոյն են դնում տեխնիկայի առաւելութիւններով եւ նոր ստեղծագործութիւններով ու գծերով: Արտաքին ձեւերից ու գծերից զատ, յատկապէս զուրկագործութեան նկատմամբ, շատ կարեւոր դեր են նկատարում գոյները համադրութիւնն ու ներգաշնակութիւնը, նրանց կենդանի, խո-

(*) Ձեռ. էջմ. N 203/194. ձեռագիրը յետոյ անցնում է սմ Սարգիս արեւկայի ձեռք, որ 220 = 1332 թուին նուիրում է Դաստակերայ եկեղեցուն Տէր Սարգիս առաջնորդութեամբ: Դաստակերը գտնւում է Արցախի մէջ, Թարթառ գետից դէպի ձախ, Եփէզ Առաքել կամ Ջըրվելտիկ վանքից դէպի արեւմուտք, Տօնիչէն գիւղին չհասած: Յիշատակաբանը 254ա: Բարխուդարեան. Արցախ. 233:

(*) Ձեռ. էջմ. N 920 նս.:

(**) Նրգեկան. 48:

ստան տոռնձնայատկութիւնը, կախարդական հրապոյրը, որ արեւելքի գեղեցկագիտական ճաշակի և մտքի արտայայտութեան միջոցներ են: Մտրդարէի արուեստի առաւելութիւնն է և գնահատելի կողմը, որ նա չի հետևում մեքենական կերպով միայն սովորական, ընդունուած ձևերին, այլ ստեղծագործում է ուրոյն, անհատական եւ կենցաղական գծերով եւ արտայայտութիւններով, եւ զորանով բարձրացնում իւր նկարների գեղարուեստականի հետ և պատմական-ազգագրական մեծ արժէքը: Բայց նոյն իսկ ընդհանուր հետեղութիւն և բնոյթ կրող մանրանկարների մէջ, թէ խորանագրողների և թէ աւետարանիչների պատկերների, արտացոլում են նկարչի անհատական կարողութիւնն ու շնորհքը: գոյներն էլ լուրջ եւ իրենց տըպաւորութեամբ համապատասխան պատկերագրութեան մէջ արտայայտուած մտայնութեան և հոգեբանութեան:

Բայց անցնինք փաստական ցուցումներին. 8բ և 9ա. (պատկ. 1) խորանների լուսանկարներում նկարելով ձուկ բերող Շերինիկի, անառնուն սպասաւորի, ինչպէս և երկու վանականների պատկերը, գաղափար և տալիս մեզ ժամանակակից հասարակ դասակարգի, երիտասարդ քաղաքացու և վանականների զգեստաւորութեան մասին. աշուղի նկարով 15ա. (պատկ. 2) տարազի հետ սաղի, փռուածքի կամ կապերտի, բանաստեղծական մտայնութեան մասին, անկախ աւանդութիւնից, իւր ազատ կամքով: Այս պատկերների մէջ, տարազի որոշ մասերի նմանութիւնը միմեանց հետ, որ մենք մասնանշել ենք նկարագրութեան ժամանակ, ինչպէս անառնուն սպասաւորի և աշուղի զգեստների նմանութիւնը, Շերինիկի և ծառի վերայ բարձրացած, աղլիկների հետ խօսող երիտասարդի զգեստի և կօշիկների նմանութիւնը են. անհերքելի ապացոյց են, որ նրանք առնուած են ժամանակակից կեանքից, տարազի պէս պէս ձևերի հետ, գաղափար տալով և նրանց կտորների, կերպասների և ծաղկաւոր չիթերի մասին:

Պարանների կողքերից ոճաւորած թռչունները՝ 9ա. 10բ. 11ա. 14բ., ծառերը՝ 10բ. 11ա. 14բ. 15ա. 16բ. (պատկ. 1, 2) խորանների սիւներն իրենց ձևերով և օր-

նամենտացիայով, բուսական զարդարանքները պահում են իրենց վերայ նկարչի ուրոյն գործը և հայ-արեւելեան արուեստի առանձնայատկութիւնները, ընդհանուր ձևակերպութեամբ աւանդական լինելով հանդերձ: Աւետարանիչների հագուստը, նստուածքը, գրիլու եղանակը, գրական ու սեղանը հետեղութիւն է ընդհանրացած աւանդութեան, բայց աթոռի, սեղանի, գործիքների և անօթների, ճարտարապետական և շրջանակների գրաֆիկ զարդարանքների մէջ արտացոլում է տեղական բնոյթն ու արուեստը: Տեսէ՛ք, Երչափ գեղեցկութիւն և շնորհալիութիւն կայ աւետարանիչների հագուստի և ծաղկածքների մէջ, զէմքերի արեւելեան որտայտութեան, մազերի անփոյթ թափածութեան մէջ (պատկ. 5, 6, 7). Յովհաննու մանրանկարը Պրոխորների հետ ամենց աւելի է կրում աւանդութեան ազդեցութիւնը, բայց յայտնի էլ ճարտարապետական շէնքը զուտ հայկական է, բոլորակ եկեղեցի, կեղծ սիւների վերայ հաստատուած կամարների ներքոյ լուսամուտներով և աղեղնամէջերով, գմբէթի թմբակով և վեղարով (պատկ. 8):

Զօնի կամ ընծայաբերութեան մանրանկարը (17ա. պատկ. 5) նոյնպէս մեղտալիս է անհատական բնոյթ կրող հանգամանքներ. պատկերների ընդհանուր ձևն ու դասաւորութիւնը՝ Յիսուս մէջ տեղ աւելի բարձր հասակով, երկու կողմից աւետարանի ընծայաբերող հղբայրները՝ Սահակ կրօնաւոր և Առաքել. աւելի փոքր հասակով, ընդհանրացած էր արեւելքում եւ բիւզանդական նման պատկերագրութեան մէջ, բայց յայտնի թէ ընդհանուր մանրանկարը և թէ, ամենանեղ երկու եղբայրների, պատկերները տալիս են անհատական եւ պատմական արժէք ունեցող գծեր, տարազ: Սահակ կրօնաւորը, թէեւ բիւզանդականի մէջ հս. ընդհանրացած զգեստաւորութիւն ունի, բայց զէմքն ու վեղարը տեղական է և անհատական. Առաքելի պատկերը տալիս է մեղ ԺԳ. դարու Անեցու տարազն առանց վերնազգեստի: Իսկ Յիսուսի զէմքի և խաղաղ ալքերի, վահափառական կեցուածքի և հասակի և անհամեմատի համաչափութեան մէջ գեղարուեստական մի բարձր գործ ունինք մեր առաջ:

Բայց ամենից աւելի ուշագրաւը Յիսուսի մուտքն է Երուսաղէմ (16 ա. պատկ. 3), որ ամենեւին չի նմանում աւանդական պատկերացումներին, այլ ամբողջապէս նկարչի մի նոր յղացումն է անկախ ձեւակերպութեամբ: Այս մանրանկարը մեզ համար արժէք ունի այլ և այլ կողմերով՝ ժողովրդական կենցաղի, տարազի եւ ճարտարապետութեան. Յիսուսի ընդունելութեան՝ նկարիչը տուել է տեղական-կենցաղական բնոյթ, նմանեցնելով մի բարձրատիճան անձի կամ Թապաւորի ընդուն

(Պատկեր 14)

նելութեան, ժողովրդի այլ և այլ դասերի եւ սոսերի ներկայացուցիչները հանելով պատշգամբներն ու կառուները, ծառերի վերայ, պահպանելով միայն աւետարանական պատմութեան որոշ տուեալները, հանդերձների փոխելը, իշի վերայ նստելը, ձիթնու ճիւղերը, որի մասին նկարիչը հաւանութիւն գաղափար չուներ: Ապա վերին աստիճանի հետաքրքրական է, որ ժողովրդական դասերի եւ սոսերի ներկայացուցիչներին զգեստաւորել է համապատասխան իրական կեանքին, առաւտ նիւթ

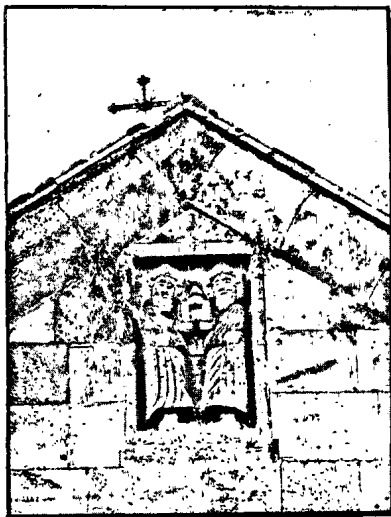
տալով հայ ժամանակակից տարազի պատմութեան: Այստեղ մենք տեսնում ենք բարձր դասի ծիրունի ներկայացուցիչը իւր զարդարուն ապաւոշով, փաթթոցի ծայրերը կախուած կողքից, և ծաղկաւոր վերնագգեստով, համեմատելի Գաբիկ Ա.ի արձանին Անիում (պատկ. 14), Սմբատ Բ.ի և Գուրգէնի բարձրաքանդակին Հաղբատի տաճարի արեւելեան պատին, Կիւրիկէ եւ Սմբատ Թագաւորների բարձրաքանդակներին Սանահնի տաճարի արեւելեան ճակատին (պատկ. 15), բայց առաւել նման Աւշինի որդի Հեթում Սեւաստոսի բժշկարանի մագաղաթ պահպանակների բժշկների հագուստին(*): Կանանց, նրանց հետ խօսող երիտասարդի, ինչպէս և Շերենիկի տարազների նմանութիւնները Դաւթանըշէկ ենք վերեւ (Պրակ Ե. և Դ.), կացնով ձիթնու ճիւղ կտորդ պատահները հասարակ դասի ներկայացուցիչներն են, հագուստներն էլ համապատասխան իրենց ծագման. կարճ բաճկանակի մէջքն ու կուրծքը թեթեւ զարդարուն, նեղ անդրաւարտիկի փոխանցքները նոյնպէս թեթեւ զարդարուն (պատկ. 3):

Ոչ պակաս հետաքրքրական է մեր ճարտարապետական արուեստի պատմութեան համար Երուսաղէմի տաճարը ներկայացնող շէնքը. նախ դարպասը իւր վերնայարկով, վանդակաւոր պատըշգամբով, ուր երիտասարդի հետ խօսող երկու ողջիկներն են կանգնած, բայց առաւելապէս կրկնայարկ և ազատ սիւնների վերայ հանգչող գմբեթով վերջաւորուած եկեղեցին: Շէնքը երկու տեսակէտով գրաւուած է մեր ուշադրութիւնը. նախ իւր ազատ սիւնների վերայ հանգչող գմբեթով, որ աւելի հին է, քան մեր ճարտարապետութեան մէջ նման երեւոյթների իրական յայտնի մնացորդներն են, ինչպէս Յոհաննայ վանքի կամ Հողբատի Համապատասխան զանգակատները: Մանրանկարչութեան մէջ միայն ունինք մի երկրորդ աւելի հնազոյն երեւոյթ, քան Հաղբատի աւետարանն է, Շինոցի աւետարանի մէջ ՆՁԷ = 1038 թուականից, որ

(*) Երուս. Հայոց մատ. N 370 բժշկարան: Գունապարզ արտանկարութիւնը կը տպագրուի մեր մանրանկարչական գործում:

գարձեալ Յիսուսի մուտքն է Երուսաղէմ: Աւետարանն այժմ գտնոււմ է Էջմիածնի պետական մատենադարանում՝ և մէկն է մեր մանրանկարչական արուեստի պատմութեան կարեւորագոյն աղբիւրներէն:

Երկրորդ կարեւոր հանգամանքը մեր մանրանկարի շէնքի՝ նորա երկյարկանի լինելն է. եկեղեցական երկյարկանի շէնքերի մասին մեր մէջ խօսք կայ Ժ. զարից (*). մանրանկարչական հնագոյն մնացորդները տեսանք Շխնոցի և ապա մեր

(Պատկեր 15)

աւետարանի մէջ, իսկ ճարտարապետական «գոշաները» Հռոմիոսի վանքի դիմաց, Աւնիից եկող ճանապարհի վերայ, բայց նաեւ բուն վանքում, ապա Տեղեբի վանքում, որ շինուած է կամ սկսուած Ողբ = 1213 թուին եւ արդէն վերջացած Ող = 1221 թուին Աղբայրիկ ճարտարապետի ձեռքով, վաչէ Վաշտուեանի և նորա ամուսին Մամախաթունի կողմից, Եղիպատուշ գիւղում, այժմ Տամշու կոչուած, Աբարանի շրջանում, գարձեալ գաղութի երկու կողմից մանակից՝ եկեղեցու գաւթի երկու կողմից

կան այգպիսի երկյարկանի, գմբջաւում շէնքեր, բայց ոչ անշատ սիւների վերայ, այլ Թմուռով: Նոյնը պիտի լինէր և Արշուառի վանքում Հ. Սարգիսեանի նկարագրութիւնից դատելով: Դաւիթնեբից անկախ նման շէնքեր, բայց Հաղբատի Համազասպաշէն զանգակատնից և Սանահնի նման շէնքից ԺԴ. գորում, բազմաթիւ են և սիրուած ԺԴ. դարի առաջին կիսում, ինչպէս՝ Եղվարդի Ս. Յակոբն է, Կարբիի զանգակատունը, Ամպուրի Բուրթիլաշէնը՝ և այլն, որոնց ծագումը մենք բացատրել ենք զանգակների գործարութեան ընդունելութեան, արձանագրական կամ յիշատակարանների տուեալներին հետեւելով (**):

Բայց վերջերս արուեստի պատմութեան յայտնի մասնագէտ Գրաբարը նրանց ծագման մասին մի նոր տեսութիւն է առաջարկել, կապելով արեւելեան քրիստոնէութեան հնագոյն գարեբի գամբարանների կամ վճարարանների (μαρτυριον) հետ: Ասորիքում, Փոքր Ասիայում և Հիւսիսային Աֆրիկայում, որոնց զարգացումը յետոյ Հայաստանում և Բուղարիայում (**), կ'աւելացնենք մեր կողմից նաեւ Սելջուկեան արուեստի մէջ (***)։ Մի ուրիշ գիտնական, Ն. Բրուսնով, աղբում Գրաբարի աշխատութեամբ՝ այդ զարգացման միջին օդակն է համարում Հոփսումէի տիպի Մցխէթի Ս. Խաչը՝ Վրաստանում: Այս ցույցաւորից՝ տեսնում ենք, թէ մեր մանրանկարի շէնքը՝ ճարտարապետական ինչպիսի կարեւոր հանգիստ է կապուած, հայ շրջանակից՝ Էջմիածին, ընդհանուր արուեստի՝ պատմութեան համար: Այս տիպի շէնքերը փոփոխակերտով իրենց ազդեցութիւնը պահուած են մինչև ԺԶ. դարը, որի փառաբար վերջին ձևակերպութիւնը Էջմիածնի զանգակատունն է: Մեր հաւաքած առատ նիւթերը այս տիպի շէնքերի լուսաբանութեան համար, յոյս ունենք կը յաջողուի կարճ ժամանակից յետոյ՝ յատուկ ուսումնասիրութեամբ մատուցանել գիտութեան:

(*) Բանբեր. Հայաստ. Գիտական Ինստիտուտի. 1921-1922. 188-190:

(**) Bi AB. I-1. 1922. Bolgarskia Zerkwi-Grobni.

(***) Bi AB. 1927. 135. K Woprosu o Bolgarskich dwychetajnich zerkwach-Grabnizach.

(*) Թովմա Արքուէնի, Ղուկ. հրատ. Թիֆլիս, 1916. 405, 409, 412:

Նկարչի տեխնիկան բարձր է և իւրատեսակ. գոյները նուրբ են և բարակ քշուտած, կարծես լուսած՝ մազազաթի վերայ. ափսոս, որ խորանների մի մասը թռչնած է, վատ պահուած լինելու պատճառով: Նորա սիրած գոյների մէջ ամենից աւելի աչքի է ընկնում մոյգ կապոյտը՝ լաճուարդը, որ գործադրում է աւետարանիչների պատկերների կամար իրքե ֆոն, այլ եւ բուսական զարդարանքների, խորանների շրջանակազարդերի մէջ: Բիւզանդական և մեր կրիկեան շրջանի կամար այնքան սիրուած սակի ֆոնը վտարուած է մեր նկարչի գործերի մէջ. սակի գործադրում գծերի կամար միւս գոյների կետ, յաճախ կարմրի, որ առանձին ազնուութիւն է տալիս նրանց, և նիւթուների կամար, բայց փոշուկի և ոչ երբեք թերթուկի: Կապոյտից յետոյ կանաչն է աւելի շատ գործադրութիւն ստացած. ձօնի մանրանկարի ֆոնը մութ կանաչ է, բաւական մեծ չափով գործադրուած է նաեւ խորանազարդերի, սիւների և բուսական օրնամենտաքիւայի մէջ: Կարմիրը որ մանրանկարչութեան ամենից բնորոշ գոյնն է, կամեմատաբար քիչ է գործադրուած, մեծ մասով գծերի և եզերազարդերի կամար: Գործադրուած են նաեւ սևն ու դեղինը. առաջինը կերպական մեծ մանրանկարների շրջանակազարդերի և դէմքը բնորոշող գծերի կամար, իսկ երկրորդը՝ սիւնների, նաեւ նիւթուների կամար, ինչպէս Նրուսաղէմ մշտնելու մանրանկարի մէջ, Յիսուսի և Պետրոսի կամար: Գրչով կատարուած զարդարանքները սև են, ինչպէս Մատթէոսի շրջանակն է:

ԴԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍ. ՅՈՎԱՆՓԵԱՆ

Դեկտեմբեր 1933

Եշմիածին

ԵՐԱԺՅԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԳ

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում պետական կրօն դարձաւ չորրորդ դարի ըսկըզբին. առաջին քառանանբը յոյն և ասորի էին և կատարում էին ժամերգութիւնը յունարէն և ասորերէն լեզուներով մօտ 150 տարի անընդհատ: Շեշտեց հենց սկզբից, որ սրանց հետ մտնում էր փաստօրէն բիւզանդական—ասորական ույն եկեղեցական երաժշտական կուլտուրան, որը իշխող էր մինչև 10րդ դարը թէ՛ արեւմուտքում և թէ՛ արեւելքում, իսկ 10րդ դարուց յետոյ արեւելքի շատ երկրներում նոյն իսկ մինչև մեր օրերը:

Միայն 5րդ դարի առաջին կեսում, երբ հայ պարութեան ու գրականութեան հիմքը դրւեց, արդէն ժամերգութիւնը ըսկսում են կատարել հայերէն լեզուով: Կորիւն և Ագաթանգեղոս յաճախ յիշատակութիւններին: Սրանք երգում էին թէ՛ պատարագի ժամանակ և թէ՛ ամէն րոպէ՛ երբ կամենային: Հազար Փարպեցիի Սահակ տեսիլքում յիշում է ՁՍուրբ աստուածաճի մատին, իսկ Սեբէոսը՝ Փառքի բարձունքին:

Արաբական տիրապետութեան շրջանում ծաղկում են հայոց վանքերը, որ և կենտրոնանում, զարգանում են միջնադարեան գիտութիւնն ու արուեստը, այդտեղ է սկզբնական համայնական երգից ծաղկել ու զարգացել նաեւ մեր ներկայ բաւականին հարուստ եկեղեցական երաժշտութիւնը՝ չորականը, ժամագիրքը, պատարագը, մեղեդիները, գանձերը, տաղերը, սոսիքիները: Այդ և հետագայ շրջանի երաժշտական կենտրոններից յայտնի են՝ Կաթողիկոսի, Նարեկի, Ուլաճորի, Կապուտաբարի, Հնձուց, Դպրեվանքի, Յախացքարի, Ստեփաննոսի, Տանձաթի և վերջապէս Տաթևի վանքերը, որոնք այդքին յաճող երկիրը անմահ երաժիշտներով: